

Vjekoslav Perica

ULOGA CRKAVA U KONSTRUKCIJI DRŽAVOTVORNIH MITOVA HRVATSKE I SRBIJE

Mitovi nisu ni istiniti ni lažni; oni su praiskonske, prehistorijske, plemenske i mentalne tvorevine, na svoj način djetinjaste i amoralne. Prediveni poput uzbuđujuće droge u jednu dramatičnu sadašnjost (...) ponovnog otkrivanja i nasilnog potvrđivanja vlastitog identiteta, ali mogu postati i dinamične i razorne snage. Paradoksalno, baš u ozbiljnim trenucima povijesnih događanja, mit može postati jedan poticajni nepovijesni simbol, istovremeno i otrovan i životni pokretač, moralno gotovo neutralan (...) Mit se snaži, obnavlja se u svojoj zamišljenoj veličini, gotovo natprirodan, braneći se u samoizgaranju idealizirane ili izmišljene prošlosti, a zatim se svom težinom nakalemljuje na sadašnjost. Enzo Betizza, *Esilio*, 1996.1

Mitovi su, pored ostalog, materijal od kog se grade nacije. Nacija mora imati "nacionalnu" povijest a ova kao takva, "nacionalna," ne može biti stvarna, dakle onako kako se doista dogodila, nego je mitološka, patriotska, skrojena tako da emocionalno veže ljude uz njihove nacije te osigura legitimitet

1 Citirano u hrvatskom prijevodu s talijanskog iz Glasa Dalmacije, broj 4, Split, 23. XII1996., str 9. Autor Enzo Betizza piše o mitovima u komentaru o ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.

203

strukturama vlasti. Kad se radi o "etničkim nacijama" poput Srbije i Hrvatske kojima će se baviti ovaj članak, mitološki temelji nacionalnosti su od gotovo krucijalnog značaja. Oni su povezani s poviješću etnosa (narod) koja je uvijek manje ili više mitska i mitološka kako u mitovima o prapočetku tako i u mitovima iz nedavne povijesti.² Kad se, pak, radi o etničkim nacijama koje poistovjećuju vjersko i nacionalno, poput naših slučajeva, dakle, pravoslavne Srbije i katoličke Hrvatske, tada mitovi koje vjerske organizacije komemoriraju i "posvete" dobijaju posebnu važnost. To znači da su Srpska pravoslavna crkva i Rimokatolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini "profesionalci" s dugim iskustvom u sferi mitskog i mitološkog. Pod Srbijom i Hrvatskom podrazumijevam one sadašnje "postjugoslavenske" neovisne nacionalne države pod etničkim imenima (Srbija službeno još ide uz "i Crna Gora"). Mitski temelji tih mladih europskih nacionalnih država formirani su još u vrijeme kad je zajednička jugoslavenska država bila živa, u stvari ta je konstrukcija počela već u vrijeme Drugog svjetskog rata kad se ta druga Jugoslavija pripremala uz različite alternative i u borbi s ovima. Tako su mitovi-rivali živjeli jednim paralelnim životom i u stalnoj međusobnoj utakmici. Kad su osamdesetih godina mitovi o zajedništvu oslabili a mitovi-rivali ojačali, multietnička se federacija brzo srušila. Novi mitovi i nove države konsolidirani su u zadnjih deset godina rata, raspada i krize, dakle u povijesnim okolnostima kad se mitovi naročito uspješno grade i razgrađuju.

Ovaj članak je dovršen u veljači 2003. tek koji dan poslije državopravnog upokojenja zadnje jugoslavenske države iz koje je Srbija izišla i vratila se svom etničkom imenu uz crnogorski dodatak. Ovaj formalno-pravni prestanak jugoslavenstva etnički su mitovi dvaju mladih nacija anticipirali i pridonijeli mu jer su ne samo gradili svoje etničke nacije nego su kao protumitovi ili mitovi-rivali, slabili i potkopavali temeljne nacionalne mitove multietničke jugoslavenske države. Moja je teza da su temeljni nacionalni mitovi sadašnjih Srbije i Hrvatske stvarani između Drugog svjetskog rata do posljednjih Balkanskih ratova, dakle i u bivšoj jugoslavenskoj državi. Ovi mitovi su građeni među oporbenim strukturama u zemlji, od kojih su crkve bile jedina organi-

2 O etnosu i etnicitetu kao bitnoj komponenti nekih nacija vidi John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: TheUNC Press, 1982; te Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of*

zirana i od vladajućeg režima "tolerirana" oporba, ali i u raznim izbjegličkim grupama u inozemstvu. Ja ću se ograničiti na one nacionalne mitove u čijem su stvaranju značajnu ulogu imale religijske organizacije, odnosno takozvane "nacionalne crkve" - Srpska pravoslavna crkva i Katolička crkva u Hrvatskoj ili kako ona samu sebe zove "Crkva u Hrvata" (tako da se ne ograniči samo na teritorij Hrvatske nego na cijeli etnički korpus hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini i drugdje u svijetu). Na crkve gledam kao na arhitekte ovih "državotvornih" mitova ali ne smatram te mitove "religijskima" nego sekularnim, političkim čak i onda kad ih se uklopi u crkvene liturgije. Dakle, treba uvijek imati u vidu da nacionalne crkve te mitove održavaju ritualom i da im pridaju jednu "dozu" svetosti, ali da time mitovi ne gube svoju esencijalno političku narav. Mitovi koje ću analizirati kao temeljne nacionalne mitove Srbije i Hrvatske su u stvari "mitologije" jer se sastoje od više mitova, novijih i starijih. Radi se o mitovima o koncentracionom logoru Jasenovac (Jasenovački mit) i mitu o kardinalu-mučeniku Alojziju Stepincu kao "novijem nacionalno-državotvornom materijalu," te o mitovima o Hrvatima kao kršćanskoj europskoj naciji koja opstoji "u kontinuitetu" već trinaest stoljeća ("Trinaest Stoljeća Kršćanstva u Hrvata" ili "Mit od stoljeća sedmog") i o "Mitovima Stare Srbije" (Svetosavlje, Kosovski mit, i drugi) kao nešto starijoj "mitskoj građi" revitaliziranoj pod novim uvjetima i fuziranoj s ovim spomenutim novijim mitovima pa sve do najnovijih mitova iz devedestih godina kao što su hrvatski "domovinski rat" (Mit o srpskoj agresiji) i srpski mitovi o "Vjerskim ratovima na Balkanu" ili "Građanskom ratu u Jugoslaviji." Svi ovi spomenuti mitovi u procesu konstrukcije, rekonstrukcije, fuzije i prilagođavanja sadašnjosti čine danas vladajuće nacionalne mitologije i artikuliraju identitete dviju novih europskih nacionalnih država.

Racionalna moderna povijesna znanost je vrlo ambiciozna: ona želi "de-misitificirati" ili demitologizirati mitove i pisati "stvarnu" povijest. To dakako nije uvijek moguće i nikad nije lako. Ponekad je to i nepotrebno, jer mnogi mitovi postanu dijelom kulture pa žive svojim životom, te ne traže da ih se "dira" ukoliko ih se (pretjerano) ne "politizira" i eksploatira za razne suvremene potrebe. Tako primjerice, rijetko komu ozbiljnom te obično prezauzetom povijesničaru pada na pamet da "demistificira" recimo, biblijske mitove o stvaranju svijeta u sedam dana, o općem potopu, Sodomi i Gomori, i slično. Mnogi analitičari mitskog, poput Friedreich Nietzschea, a naročito oni kao

Mircea Eliade, gledali su mitsko kao nešto većma ljudsko, kulturno-povijesno i civilizacijsko te kao oruđe opstanka i traženja životnog smisla, a ne kao povijesni balast kojeg se moderni racionalni čovjek mora otarasiti. I trenutačno popularni pisac o religijskim temama na Zapadu, bivša katolička redovnica Karen Armstrong, upozorava na ogorčeni otpor homo religiosusa (mitos) homo economicusu (logos) koji vidimo primjerice u fundamentalističkim religijskim pokretima i etničko-vjerskim sukobima diljem svijeta.³ Ponavljajući teze Nietzschea i Durkheima koji su priznavali značaj mita, rituala i religije kao kohezivnih snaga društva, američki povjesničar "nacija prije nacionalizma," John Armstrong, ističe da su efektivne "mitologije opstanka i identiteta" nastale konstrukcijom i fuzijom raznih mitova tijekom stoljeća i postale "motorna snaga" {mythomoteur} dugovječnih i vitalnih etničkih zajednica poput Zidova, Hindusa, Armenaca, Albanaca, Baska i drugih, a mogli bi tu ubrojiti i one nešto mlađe, poput naših južnoslavenskih naroda koje i John Armstrong u svojoj studiji spominje.⁴ Za antropologa Bronislawa Malinowskog, mit je priča jakog emocionalnog naboja koja ujedinjava zajednicu i sankcionira odnosno političkim rječnikom kazano legitimira postojeće odnose u sferi vlasti, dominacije i ekonomskih odnosa.⁵

Glede državotvornih funkcija mita, odnosno mita kao faktora nacije i nacionalnog, važne su napomene Ernesta Renana da nacije ne može ni biti bez "povijesne pogreške" bilo prekrajanja povijesti ili namjernog "zaboravljanja" tamnih mrlja dok se uspjesi i pobjede (pretjerano) slave.⁶ Mit, također, može biti motorna snaga društvenih pokreta pa čak i revolucionarnih promjena. Tako

Bruce Lincoln kaže da mit funkcionira u službi mijenjanja društvenih odnosa i institucija tako što se, recimo, neka "obična" priča uzdiže do mitskog statusa, ili novi mitovi dobiju na popularnosti i liše stare mitove njihovog rani-

3 Karen Armstrong, *The Battle for God. A History of Fundamentalism*. New York: Ballantine Books, 2000, str xv-xviii.

4 John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: The UNC Press, 1982. O pojmu mythomoteur vidi str. 8 i 9.

5 Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion, and Other Essays* (Westport, CT: Greenwood Press, 1984).

6 Ernest Renan, "What is a Nation?" u Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds. *Becoming National: A Reader* (New York: Oxford University Press, 1996).

206

Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije

jeg autoriteta, ili se starim mitovima daju nove interpretacije i nove funkcije.⁷ Među brojnim vrstama i klasifikacijama mitova, naročito su efektivni mitovi o velikim patnjama i mučeništvu. Takvi mitovi nisu samo religijski, mada ih religijske organizacije često posvećuju, a danas su naročito izraženi u kršćanskim zajednicama i kulturama te u šiitskom islamu. Ipak, skoro da i nema nacije i nacionalne države bez takvih mitova o mučeništvu; postoje samo nijanse u stupnju pretjerivanja. Ovdje se radi ili o mitovima o kolektivnoj patnji cijelog naroda u ratu ili pod tuđinskom vlašću (arhetipski su mitovi oni o babilonskom sužanjstvu i ropstvu pod faraonskom te kasnije rimskom vlašću kod starih Židova), ili patnji pojedinca koji se žrtvuje za grupu te postaje mučenik čiji se kult slavi i pamti. U mitovima o mučeništvu pretjerivanja su redovita pojava jer je važno naglasiti tragiku i emocionalno potresti publiku. "Samo ono što vječito boli" pisao je Friedrich Nietzsche, "samo trajna duboka i neprolazna patnja urezuje se u ljudsku memoriju i tu ostane da se nikad ne zaboravi i baš zato gotovo sve religije toliko govore o ljudskim patnjama i tako detaljno opisuju u svojim ritualima i komemoracijama čak i najokrutnije i najbrutalnije torture."⁸

Pored ovih općih napomena o fenomenu mita i mitskog, dva naša slučaja (Srbi i Hrvati) biti će posebno analizirana u svjetlu konkretnih modela mitova koje ćemo nazvati mitovima o drevnoj prošlosti i kontinuitetu nacije (antiquity myth); zatim, mitu o posebnosti naroda ili nacije (sui generis myth), te, treći model, takozvani "antemuralentemurale" mit, kojim narod ili nacija sebi pridaje posebnu važnost u širem civilizacijsko-kulturnom kontekstu kao nekakav branitelj civilizacije na prvoj "liniji fronta" spreman da se žrtvuje pa i riskira vlastiti nestanak samo da bi njegova civilizacija opstala.⁹ Kod nacionalnih mitova Srbije i Hrvatske, od podjednako velike važnosti su mitovi koji povezuju etnogenzu,

⁷ Bruce Lincoln, *Discourse and the Construction of Society: Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1989) str. 27.

⁸ Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morals* (1887). U mojem slobodnom prijevodu iz Stephen Metcalf, ed. *Hammer of the Gods. Selected Writings by Friedrich Nietzsche* (London: Creatin Books) str. 12.

⁹ Vidi također jednu opsežniju klasifikaciju mitova u George Schopflin "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths" u Geoffrey Hosking and George Schopflin, eds., *Myths and Nationhood*. London: Hurst, 1997, str. 9 i 33-36.

207

dakle mit o stvaranju nacije u drevnoj prošlosti i mitovi o "zlatnom dobu" etničkih srednjovjekovnih

kraljevstava, te moderni mitovi stvoreni nedavno od sredine devetnaestog stoljeća pa do zadnjih dekada kroz nacionalističke pokrete, ratove i revolucije. Ideja navodnog kontinuiteta između etničke pre-dmoderne nacije i moderne nacionalne države tako postaje ključna a "zlatno" se doba iznova komemorira skupa sa patriotskim slavljenjem tek rođenih mladih nacionalnih država kao navodno bogom-danim zasluženim trijumfom i konačnim ostvarenjem slobode naroda.¹⁰ Uz mit o zlatnom dobu, također značajna uloga pripada još jednoj podvrsti antiquitas mita - mit o mučeništvu u koji spada ideja kolektivnog mučeništva naroda te herojska djela narodnih vođa. Kult žrtve i mučeništva bit će vrlo jako naglašen kod konstrukcije mitova u oba naroda, Srba i Hrvata. I na kraju, treba kazati da su oba naroda u mitologije svojih nedavno rođenih nacionalnih država ugradila mitove o posebnosti nacije, to jest, sui generis myth (da bi se što više razlikovali baš jedni od drugih te od ostalih susjednih naroda, naročito onih koji govore vrlo sličnim jezikom ili jezicima), te "antemuralentemurale" mit koji ovim dvama malim, inferiornim i od velikih i bogatih nacija često prezrenim europskim narodima daje iluziju navodno važne povijesne uloge u obrani kulturno-povijesnih granica Zapada (Hrvati) odnosno bizantijsko-pravoslavne tradicije (Srbi).

Jasenovački mit je kronološki prethodio Stepinčevom mitu. Nastanak Jasenovačkog mita vezanje uz stvarnu povijesnu patnju zatočenika Jasenovca, tog najvećeg koncentracionog logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Tu su državu zajednički osnovali fašistička Italija i nacistička Njemačka poslije sloma Jugoslavije 1941. te postavili grupu ekstremnih hrvatskih nacionalista zvanih Ustaše kao kvislinški režim sa sjedištem u Zagrebu. Brutalna okrutnost totalitarnog ustaškog režima i zločini u Jasenovcu nisu nikad bili "mitski" to jest, niti su posve izmišljeni niti je sve o Jasenovcu toliko pretjerano da se grubo iskrivljuju povijesne činjenice kako bi srpski nacionalisti ili komunisti na tome zaradili politički profit, mada je pretjerivanja u broju žrtava bilo, kao i manipulacija patnjama nevinih u političke svrhe. Ono esencijalno mitsko i mitološko u Jasenovačkom mitu postat će prije svega objašnjenje konkretnih povijesnih okolnosti pod kojima je do Jasenovca došlo, te uzroka,

¹⁰ O važnosti mita zlatnog doba kod etničkih nacija vidi Anthony Smith, "The 'Golden Age' and National Renewal" u Hosking and Schopflin, *Myths and Nationhood*, p. 39.

208

korijena i motiva. Drugim riječima, mit o Jasenovcu će poput koprene prekriti stvarne motive zločina i relevantne povijesne okolnosti pod kojima su se dogodili. To će se iskrivljavanje, odnosno mitologizacija postići, prije svega, prenaglašavanjem utjecaja religije kao navodno "glavne razlike" između Srba i Hrvata, a time se katolicizam javlja kao navodno glavni inspirator plana uništenja srpskog naroda i pravoslavlja. Tome će se onda pridodati ostali faktori (hrvatskog) etniciteta i kulture kao mogući poticaj genocida. Dolazi, dakle, do poistovjećivanja vjerskog i nacionalnog inače vrlo naglašenog u srpskom nacionalizmu, te grubog, preopširnog uopćavanja, što je dovelo do demoni-ziranja jednog cijelog naroda i jedne cijele crkve, dok se drugom narodu i drugoj crkvi gradi mučenička i svetačka aureola. Nije potrebno ponavljati da se ustaška država i zločini Ustaša mogu pravilno razumjeti i objasniti samo ako se analiziraju u kontekstu "nacionalnog pitanja" u Jugoslaviji; problema i sudbine jugoslavenske države u međuratnom periodu, te konkretnih okolnosti i dominantnih ideologija međuratnog doba i Drugog svjetskog rata. Možda je najveća ironija u Jasenovačkom mitu u tome da su mu srpski nacionalisti otkrili tobožnje motive u katolicizmu i velikohrvatstvu, baš kao što su Ustaše vjerovalle da će uništiti srpski nacionalizam fizičkim uništenjem Srpske pravoslavne crkve i pokatoličenjem preživjelih hrvatskih Srba, koji će time postati ne samo rimokatolici nego i Hrvati, a time će oslabiti velikosrpska ideja. Tako su ustaše, zapravo, usvojili skoro identični pogled na svijet svojstven Srpskoj pravoslavnoj crkvi, svetosavskoj mitologiji i srpskom nacionalizmu. Ista je logika, također, razvidna i iz ustaškog pokušaja etničke asimilacije muslimana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, mada se njima u vjeru nije diralo jer oni (tada) nisu imali "crkvu" koja spaja vjersko i nacionalno i radi poput neke tvornice etniciteta i nacionalnosti.

Dalje, mitsko je u Jasenovačkom mitu od samog početka bilo etničko i religijsko prisvajanje

Jasenovca kao gotovo isključivo srpsko-pravoslavnog (uz naročito post-1989. bezobzirno potcjenjivanje žrtava i stradanja antifašista-partizana, članova njihovih obitelji i simpatizera partizanskog pokreta koji su završili u tom logoru iz ideološkog, marksističkog i komunističkog ili drugog oblika antifašizma koji se tridesetih godina razvio u ideološki raznorodni globalni pokret, a ne iz vjerskog uvjerenja ili zbog etničke pripadnosti), te tumačenje motiva ustaških zločina kao tobože primarno inspiriranih katoličkom

209

vjerom i potaknutih od Katoličke crkve u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vatikanu.

Prvi mitski prikaz Jasenovačkog slučaja objavila je Srpska pravoslavna crkva u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi u knjizi koja je izašla u Chicagu 1943. na engleskom jeziku pod naslovom koji bi glasio u prijevodu: "Mučeništvo Srba. Progon Srpske pravoslavne crkve i masakr nad srpskim narodom."¹¹ Knjiga je apelirala na političku i humanitarnu potporu američke i kanadske javnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi u NDH, te četničkom pokretu generala Draže Mihailovića koji, prema toj knjizi, brani Srbe od ustaša i bori se protiv njemačke okupacije. U knjizi se skoro i ne spominje partizanski pokret otpora stranoj okupaciji pod vodstvom hrvatskog komuniste Josipa Broza Tita i Komunističke partije Jugoslavije, osim u negativom kontekstu partizanskog terora nad civilnim stanovništvom i izazivanja njemačkih represalija nad Srbima. Ključne su mitske teze ove knjige, da su ustaški zločini nad Srbima motivirani vjerskom mržnjom, te potaknuti od strane vodstva Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj i u Vatikanu. Naročito je bitna teza da su ustaški počinitelji zločina navodno uživali otvorenu potporu većine hrvatskog naroda. Ovo je inače lako opovrgnuti jer Ustaše nikad nisu bile popularne u hrvatskoj politici s obzirom da su cijelo vrijeme bili u emigraciji, a uz to je skoro trećina hrvatskog naroda i teritorija bila pod talijanskom okupacijom, pa je taj hrvatski narod normalno postao sklon antifašistima partizanima više nego ustašama, koji su talijansku okupaciju tolerirali i bili saveznici Italije. Prema citiranoj knjizi, u koncentracionom logoru Jasenovac, do 1943. ubijeno je 40.000 Srba; na teritoriju NDH stradalo je 700.000 i u cijeloj Jugoslaviji preko milijun Srba.¹² Knjiga govori o genocidu nad Srbima te ističe njegove navodne crkveno-religijske motive, odnosno opisuje situaciju kao nekakav "vjerski rat." Prema ovom izvoru - a to će kasnije postati od ključnog značaja za srpsku nacionalističku revoluciju osamdesetih i devedesetih, u NDH se vodio "vjerski rat" katolika i muslimana protiv pravoslavnih Srba, a u tom ratu katolici i muslimani su už-

¹¹ U originalu: *Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and Massacre of the Serbian People. Documents and Reports of the Trustworthy United Nations and of Eyewitnesses. Prepared and Issued by the Serbian Eastern Orthodox Diocese for the United States of America and Canada.* (Chicago: Palandech's Press, 1943).

¹² Ibidem, str. 21, 65, 171-172.

210

vali potporu fašista i nacista. Srbe su branili četnici, a partizani pod vodstvom Hrvata Tita su pomagali uništenje srpskog naroda (to jest genocid) tako što su Srbe pretvarali u ateiste i odvajali ih od Srpske pravoslavne crkve, pa time i od nacionalnosti. Teze iz ove knjige ponavljat će i objavljivati u mnogim publikacijama poslije rata srpske nacionalističke emigrantske organizacije.¹³ Godine 1950., povodom inauguracije konvencije Ujedinjenih naroda o genocidu, jedna je srpska delegacija poslala peticiju Ujedinjenim narodima da priznaju zločine nad Srbima u NDH kao zločin genocida.¹⁴ Episkopi Srpske pravoslavne crkve u emigraciji, Nikolaj Velimirović i Irenej Đorđević pisali su i propovijedali o genocidu nad Srbima u NDH naročito ističući stradanja Srpske pravoslavne crkve i ponavljajući teze o crkveno-religijskim motivima ustaških zločina kao tobože inspiriranim bojovnim katolicizmom te potaknutim od rimskog pape. Statistika iz ranije citiranog crkvenog izvora iz 1943. će se kasnije mijenjati ovisno o okolnostima i upotrebi. Tako će, primjerice, neki srpski povjesničari početi pisati već u prvoj polovici osamdesetih godina (dakle odmah poslije Titove smrti) da je broj Srba pobijenih u Jasenovačkom logoru dosegao negdje

između 700.000 te jednog milijuna, a da je broj ukupnih srpskih žrtava u jugoslavenskim zemljama premašio dva milijuna.¹⁵ U Srbiji Slobodana Miloševića i Dobrice Čosića kasnih osamdesetih i ranih devedesetih, Jasenovac će postati "Jugoslavenskim

Auschwitzom jugoslavenskim Auschwitzom." Ustaški zločini će biti proglašeni još okrutnijim od zločina Holokausta, a NDH gora od nacističke Njemačke. Mnogi će pisci i govornici prvaci srpske nacionalističke revolucije osamdesetih portretirati Srbe kao mučenički narod uporediv jedino

13 Takvi su naslovi recimo, Edmond Paris. *Genocide in satellite Croatia, 1941-1945: a record of racial and religious persecutions and massacres*. Trans. from the French by Lois Perkins. Chicago: American Institute for Balkan Affairs 1961.; Avro Manhattan, *The Vatican's Holocaust: the Sensational Account of the Most Horrifying Religious Massacre of the 20th Century*. Springfield, USA: Ozark Books, 1986 (originalno izdanje iz 1967. je nosilo naslov "Prijetnja Evropi" Threat to Europe).

14 *The Crime of Genocide — A Plea for Ratification of the Genocide Pact*. Chicago: Serbian National Defense Council of America, 1951.

15 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. : uzroci i posljedice poraza*. 2 toma. Prvo izd. Beograd: Narodna knjiga, 1982; Radimir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac posebnim osvrtom na Donju Gradinu : istorijsko-sociološka i antropološka studija*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

211

sa Židovima žrtvama Holokausta i antisemitskih pogroma. Srpska pravoslavna crkva će pompezno komemorirati žrtve Drugoga svjetskog rata i posvetiti tom ratu crkvene aktivnosti kroz crkvenokalendarsku 1990.-91. godinu. Slobodan Milošević i njegov nacionalistički pokret će ove teze i cijelu tu atmosferu traume, ogorčenja, mržnje i paranoje uzeti kao povod i opravdanje srpskog pritiska na Albance, Hrvate, Bošnjake, Slovence i ostale jugoslavenske narode te početi primpremati Srbe za "obranu" kako se "genocid ne bi ponovio." Teza "prevencije genocida" opravdavati će se novom srpskom mitologijom koja je ujedno gradila temelje nove homogene srpske države dizajnirane na temelju prekrajanja granica avnojevske Jugoslavije.

U prvoj polovici pedesetih godina srpski episkopi u egzilu, među kojima je najvažniju ulogu odigrao vladika žički Nikolaj Velimirović, dali su poticaj i glavne ideje konstrukciji Jasenovačkog mita. Velimirović je sve do svoje smrti 1956. radio na stvaranju kulta "srpskih novomučenika" žrtava Jasenovca, ustaštva i komunizma. Onih 700.000 Srba koje su na teritoriju NDH pobile ustaše i oni pobijeni od partizana, po viziji ovog vjerskog vođe, postali su moćna srpska vojska svetaca i mučenika slična onoj vojsci duhova s Kosovog polja 1389. Po Velimirovićevoj mitskoj viziji, te će ujedinjene vojske braniti srpski narod snagom povijesnog pamćenja prenesenog na buduća pokoljenja (po onoj Njegoševoj "na grobu će izniknuti cvijeće za daleko neko pokoljenje"), dakle tako što će pothranjivati trajno i vječito sjećanje na slavnu mučeničku povijest. Na tom će pamćenju bujati nacionalni ponos, i zlu ne trebalo, žudnja za osvetom (mada je Velimirović istakao i napisao da osveta ne smije biti primarni cilj Jasenovačkog kulta nego pamćenje i oprez da se zlo ne ponovi).¹⁶ Episkop Velimirović je tražio od patrijaršije u Beogradu da prekine diplomatsko manevriranje s komunistima na vlasti i započne godišnje komemoracije u Jasenovcu. Izbjegli vladika je zahtijevao od kolega u zemlji da kanoniziraju jedan broj sveštenika i istaknutih vjernika koje su pobile ustaše; da obnove Jasenovačku parohijsku crkvu koju su ustaše srušile i sagrade poseban "Hram Pokajanja i Oprostaja" tamo gdje je nekad bio koncentracioni logor. Ranih šezdesetih, Arhijerejski će Sabor Srpske pravoslavne crkve prihvatiti ove Velimirovićeve prijedloge ali ih neće imati hrabrosti provesti u djelo prije Titove smrti 1980.

16 *Orthodox Life*, Vol. 33, No. 1 (Jan.-Feb. 1983), str. 15-22. Vidi također na Internetu: http://www.orthodoxinfo.com/ecumenism/serbian_newmartyrs.htm

212

Oprezni patrijarh German Đorić će čekati, naoružan strpljenjem, smrt Tita i Kardelja, a onda će,

napose iritiran nacionalističkim pokretom kosovskih Albanaca, te aktivnostima Katoličke crkve u vezi revitalizacije Stepinčevog kulta u zemlji, krenuti u ofanzivu koja će eskalirati poslije dolaska Miloševića na vlast u Srbiji. Vladika Velimirović je, također, insistirao na tezi o genocidu motiviranom vjerskom mržnjom (katolicizam i islam protiv srpskog pravoslavlja, to jest, "vjerski rat"). U jednom crkvenom kalendaru objavljenom u Njemačkoj ranih pedesetih godina, Velimirović je nazvao ustaški genocid strašnijim od katoličke inkvizicije i ostalih progona koje je počinilo srednje-vjekovno katoličanstvo. Ovaj će Velimirovićev tekst Srpska pravoslavna crkva u Jugoslaviji objaviti u junu 1990. kad je kriza nacionalnih odnosa u Jugoslaviji već bila uzavrela.¹⁷

Jasenovački mit je konstruiran u dvije faze. U prvoj, između Drugog svjetskog rata i ranih šezdesetih, artikulirane su glavne teze o genocidu, vjerskom ratu i mučeništvu Srba, a identificirani su i demonizirani glavni neprijatelji srpskog naroda: katolici, muslimani i komunisti (ovi su tako demonizirani da fašisti i nacisti više nisu figurirali kao veliki neprijatelji Srba mada se i to počelo isticati s prostom upotrebom Holokausta u propagandne svrhe kasnih osamdesetih i devedesetih). Jasenovac dakle nije postao mitom zbog diskutabilnog broja žrtava oko kojih se svađaju srpski i hrvatski povijesničari i historičari, nego prije svega zbog interpretacije i manipulacije glede uzroka i motiva ustaških zločina; teze o "vjerskom ratu"; ignoriranja povijesnih okolnosti i strateške upotrebe mita kao pokretačke snage srpske nacionalističke revolucije. Mada bi malo tko ozbiljan zanjekao ustaške zločine ili značajnu (mada ne i potpunu i bezuvjetnu) potporu koju je ustaški režim dobio od Katoličke crkve, teško bi bilo govoriti o "vjerskom ratu." Također je nemoguće izbrisati iz povijesti ulogu partizanskog pokreta pod vodstvom komunista u otporu tuđinskoj okupaciji i partizansku borbu protiv genocidnih etničkih nacionalističkih režima uključivši, dakako, među takve i hrvatske ustaše i srpske četnike (u ovima drugima Jasenovački mit gleda "branitelje srpskog naroda"). Već je ranije kazano da bi se Jasenovački mit još mogao nazvati i "mitom o

17 Kalendar Crkva, Beograd: Sveti Arhijerejski Sinod, 28 juni 1990. O Velimirovićevoj aktivnosti u emigraciji vidi: Ljubomir Ranković, Radovan Bigović i Mitar Milovanović. Vladika Nikolaj: izabrana dela. Valjevo: Glas Crkve, 1997.

213

vjerskom ratu." Teza o religijskim ratovima na Balkanu bit će dosta spominjana devedesetih godina. Neki će zapadni znanstvenici sa zadovoljstvom citirati tu tezu kao potvrdu njihovih prognoza o mogućem globalnom sukobu civilizacija i religija.¹⁸ Kasnije će bosanski pisac Ivan Lovrenović napisati u jednoj od svojih kolumni u hrvatskom tjedniku "Feral Tribune" da vjerskih ratova na Balkanu nije u povijesti bilo ali da ako do ikakvih ratova u budućnosti dođe onda bi doista mogli biti takve naravi.

Ukratko, Jasenovački mit je nastao prenaplašavanjem religijske dimenzije Drugog svjetskog rata i međunacionalnih odnosa u bivšim jugoslavenskim državama. Ovu su dimenziju komunisti potiskivali kao i religiju u cijelini, pa će tako "mit o vjerskim ratovima na Balkanu" (dio kojeg je i Jasenovački mit) naići na povoljne povijesne okolnosti za vrijeme krize i propasti komunističkih režima u Europi. To je koincidiralo sa porastom religijskog fundamentalizma i ekstremizma u cijelom svijetu tamo od sedamdesetih godina pa sve do početka novog 21 vijeka.

Bilo kako bilo, teza Jasenovačkog mita o navodnoj glavnoj vjerskoj pozadini ustaškog genocida te ulozi Katoličke crkve i katoličanstva kao vjere i kulture Hrvata u poticanju ustaških genocidnih zločina napose je teško pogađala Vatikan i Katoličku crkvu u Hrvatskoj. Dakako da su takve teze izazivale ekstremizam u hrvatskom nacionalizmu i "desekularizirale" ga pogodujućim time ustaštvu koje je (poput srpskih nacionalista) pretjerivalo u poistovjećivanju vjere i nacije. Apologija NDH i Katoličke crkve od strane hrvatskih katoličkih i etničkih nacionalista počela je dakako već 1945. Priliku za to dali su hrvatskim nacionalistima pobjednički komunisti i partizani koji su od svibnja do rujna 1945. pogubili bez suda na tisuće ljudi povezanih s NDH među kojima i nekoliko stotina katoličkih svećenika. Kad se tome pridodaju oni kojima se sudilo za ratne zločine i kolaboraciju, broj hrvatskih žrtava se penje na više desetina tisuća, a brojna hrvatska emigracija će poput svojih srpskih kolega sve žrtve komemorirati i pretjerivati glede broja ovih žrtava. Među hrvatskim

žrtvama tog "vremena osvete" svakako je najpoznatiji zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Bez razumijevanja njegovog slučaja ne može se razumjeti ni Jasenovački mit, jer je proces Stepincu 1946. pomogao razvoju Jasenovačkog

18 Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon i Schister, 1996.

214

mita. Taj proces nije bio "montiran", kako se to obično kaže, nego bi bilo bolje kazati isprovociran od strane Katoličke crkve i samog nadbiskupa Stepinca. Godinu dana poslije završetka rata Stepinac je uspio prekinuti mukotrpno i nespretno diplomatsko manevriranje i međusobno nadmudrivanje komunisti koji su htjeli državu bez oporbe i zadnje organizirane oporbe tako što je doslovce "natjerao" komuniste da mu sude kao kriminalcu i pošalju ga u zatvor.

Proces Stepincu 1946. nanijeti će samo štetu komunistima, a koristit će Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj, u hrvatskoj dijaspori i u Vatikanu te hrvatskom nacionalizmu, ali i Srpskoj pravoslavnoj crkvi i srpskom nacionalizmu. I prije procesa Stepincu znalo se da je ustaška NDH država u dobroj mjeri institucionalizirala katoličanstvo i kao državnu crkvu i kohezivnu snagu kvislinške države, i uopće, previše toga je bilo glede veza klera i ustaša da bi se ustaštvo svelo samo na nekoliko individualnih zločinaca. Uostalom, o NDH, ustaškom režimu i o Katoličkoj crkvi u NDH postoji brojna literatura, a među kontroverze ne spada pitanje da li su ustaše bile fašistički totalitarni i kriminalni režim, jer se svi autoriteti slažu da jesu, nego niz drugih pitanja među kojima je u ovom članku istakuto pitanje motiva ustaških zločina te veze Katoličke crkve i tog režima. 19 Prema iznesenom, proces Stepincu je bio sa stajališta tužitelja, najblaže rečeno, nepotreban i vrlo riskantan. Ako je bio "montiran" onda je ta montaža izvedena loše.

Kad poslije vojnog trijumfa 1945. politika novog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi nije išla po planu, a pri tomu je zagrebački nadbiskup aktivno igrao oporbenu ulogu naročito svojim pastirskim pismom iz septembra 1945. kojim je s najviše razine i najjačim riječima napao komunističku vlast, država je bila prisiljena odgovoriti. Takav otvoreni napad na vlast Crkva naravno nije smatrala potrebnim napraviti u doba NDH, mada su ustaški

19 O NDH vidi, na primjer, Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše. Zagreb : Globus, 1978; Pavelić između Hitlera i Mussolinija. Zagreb: Globus, 1980; Pavelić u bjekstvu. Zagreb: Globus, 1986; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb : Liber, 1977; Ljubo Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije : dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije. Zagreb : Školska knjiga : Stvarnost, 1987-1990; Ivo Goldstein i Slavko Goldstein. Holokaust u Zagrebu. Zagreb : Židovska općina Zagreb: Novi Liber, 2001; Jozo Tomasevich, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration. Stanford, CA: Stanford University Press, 2001, i tako dalje.

215

zločini bili strašniji od partizanskih (ali nisu pogađali Crkvu i kler), nego je to učinila samo u jugoslavenskim državama, onoj monarhiji, 1938. poslije propalog ugovora o pravima Crkve, i u komunističkoj republici 1945., opet kad su sama Crkva, to jest njezina imovina i kler bili ugroženi.

Sud kojim su dominirali hrvatski komunisti osudio je nadbiskupa Stepinca na šesnaest godina zatvora za suradnju s ustašama u ratu te pomaganje kontinuiranog ustaškog otpora poslije rata. Stepinac se pred sudom držao prkosno i arogantno ne skrivajući antikomunizam ali i ne pokazujući sućut ili želju da ze izvini žrtvama ustaškog terora. Tužitelji pak nisu uspjeli dokazati sve što su zacrtali ambicioznom optužnicom. Nadbiskup je otišao u zatvor, a hrvatski nacionalisti i Crkva su dobili junaka i kandidata za mučenika. Povijest će pokazati da je proces budućem kardinalu bio kardinalna pogreška Titovog režima. Taj će proces dati impuls konstrukciji dvaju potentnih antikomunističkih i antijugoslavenskih mitova. Kasnije će neki vodeći jugoslavenski komunisti, kao recimo, Milovan Đilas, priznati da je proces Stepincu bio politička pogreška. Naime, bilo je dosta

dokaza o ključnoj ulozi katolicizma u NDH te spajanja vjere i ustaške ideologije, a bilo je i dosta klera i vodećih laika članova Katoličke akcije koji su otvoreno podržali ustaše (mnogi su nosili i ustaške uniforme i bili visoki dužnosnici državne administracije), te se i bez politički rizičnog procesa zagrebačkom nadbiskupu moglo dokazati vezu između hrvatskog ustaškog nacionalizma i nacionalističkog katolicizma.²⁰ Nadbiskupi nisu posve isto kao i vojni zapovjednici i na njih se ne odnose norme međunarodnog kaznenog prava. Stepinčeva odgovornost je bila slična odgovornosti pape Pija XII, dakle prije svega moralna: crkveni vođe takvog visokog ranga i značajnog utjecaja morali su učiniti mnogo više da zaustave nacističke i fašističke zločine, a tu spada i discipliniranje klerika i vjernika koji su takvim režimima služili i u zločinima sudjelovali. Osim toga, proces Stepincu je učinio dosta štete međuetničkim odnosima u samoj jugoslavenskoj federaciji. Primjerice, Jasenovački mit je zagrebačkim procesom 1946. dobio potporu jer je, između ostalog, Stepincu suđeno i za ulogu Katoličke crkve u

20 Prema istraživanju Fikrete Jelić-Butić, 25 katoličkih svećenika su bili aktivni u službi ustaške države; 11 klerika su sudjelovali u masovnim zločinima; mnogi aktivisti Hrvatskog katoličkog pokreta su postali NDH dužnosnici i tako dalje. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb: Liber, 1977, str. 218-219.

216

ustaškim zločinima prema srpskom narodu i srpskoj crkvi, kao recimo, glede masovnih prijelaza iz pravoslavne u katoličku crkvu pod prisilom ustaškog režima. Proglašenje Stepinca krivim stvorilo je sliku o institucionalnoj potpori Crkve i Vatikana NDH mada Vatikan nije de iure priznao ni NDH niti talijansku okupaciju Istre i Dalmacije. Tako je teza Jasenovačkog mita o "vjerskom ratu" i uroti Vatikana protiv Srpske pravoslavne crkve dobila nove argumente.

Osim toga, nakon raskida sa Sovjetima, Titov režim se našao i na udaru kritike Zapada o čijoj je pomoći počeo sve više ovisiti. Zapadne vlade su pokretale pitanje nadbiskupa u zatvoru, a Beograd je morao popuštati. Stepinčevi su se zatvorski uvjeti poboljšavali a zdravlje pogoršavalo. Zapadni su ga novinari posjećivali, a kandidat za mučenika je odbijao odlazak na liječenje u inozemstvo, jer nije htio skinuti režimu veliku brigu s vrata. Smrt je Stepinca snašla 1960. već pod aurom mučeništva. Odmah poslije njegove smrti hrvatski su nacionalisti i Crkva počeli konstrukciju novog mita kao što su srpski nacionalisti činili s Jasenovcem još od 1943. Za britanskog znanstvenika i kršćanskog teologa Stellu Alexander, Stepinac je postao "protumit" (counter-myth). Alexander će napisati daje Stepinac postao "trostruki mit" (triple myth), crkveni, ideološki i državotvorni. Njime su Crkva i hrvatski nacionalisti krenuli u protuofanzivu spram jugoslavenskih komunista i srpskih nacionalista a ujedno gradili mitske temelje nove samostalne hrvatske države.²¹

Jedna od glavnih teza novog mita o Stepincu će biti da je taj heroj i mučenik hrvatskog naroda navodno "prozreo" tobožnji "pakleni" plan komunista i srpskih nacionalista (u očima hrvatskih nacionalista Srbin i jugoslavenski komunist su postali sinonimi pa je hrvatska emigracija uvela termin "srbo" ili "jugokomunist") da odvoje Katoličku crkvu u Hrvatskoj od Vatikana te tako "pretvore" etničke Hrvate u bezbožnike i konačno u Jugoslavene ili Srbe. Tako će primjerice, povjesničari Aleksa Benigar i Jure Krišto, među ostalima, isticati ovu mitološku dalekovidnost Stepinca i njegovu teoriju o fuziji komunističke i velikosrpske ideologije. Ova je hipoteza iznikla iz navodnog Titovog pritiska iz 1945. na Stepinca da ide u "šizmu," odnosno da otcijepi hrvatsku

21 Stella Alexander, *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. (Boulder: East European monographs, 1987).

217

crkvu od Vatikana.²² Po ovoj teoriji, proces Stepincu je došao kao Titova brutalna osveta zagrebačkom nadbiskupu koji je ostao vjeran papi i Vatikanu. "Teorija šizme" postat će krucijalna komponenta mita o kardinalu mučeniku Alojziju Stepincu. Time će Stepinčeva uloga u NDH koja je dakako ozbiljna povijesna kontroverza i može naškoditi Crkvi, postati zapravo irelevantna, jer se pozornost obožavatelja Stepinčevog kulta preusmjerava sa ratnog doba na poratni komunistički

revolucionarni teror, dijelom kojeg je bio i navodni "sbrokomunistički" ili "jugokomunistički" pritisak da dođe do raskola između hrvatskog katolicizma i rimskog papinstva.

Što se tiče "teorija šizme," i Stella Alexander i Jozo Tomasevich iznose realniji prikaz Titovih susreta s katoličkim biskupima 1945. i zapravo odbacuju teoriju navodnog prisilnog "odvajanja od Vatikana" kao glavnog cilja i zahtjeva komunističkog režima spram Crkve. Tito je, kao svaki "normalan" komunistički revolucionar i diktator, dakako tražio suradnju crkve s novim vlastima, recimo, konkretno, u borbi protiv ustaške emigracije, te još važnije, u javnom svjedočenju "bratskih" odnosa između jugoslavenskih naroda i vjera. On je kao Hrvat napose oštro osudio svećenstvo koje je podržavalo ustaše ili ušlo u ustaški pokret. Ali kao što je Stella Alexander podvukla u svojoj studiji "Triple Myth," Tito nije od Stepinca tražio ništa više i ništa posebno različito od onog što je svojedobno od katoličkog klera tražio i očekivao prvak međuratne hrvatske politike Stjepan Radić, a to je da se prikloni interesima naroda kad i ako ti interesi dođu u konflikt recimo s nekim stranim interesima (to bi se moglo odnositi primjerice na Beograd ali i na Vatikan napose kad se radilo o potpori rimske kurije talijanskom prisizanju na teritorije u priobalju gdje su u većini Hrvati).²³ Stella Alexander je također odbacila i mitološku tezu hrvatskih nacionalista da je kardinal Stepinac bio žrtvom torture i trovanja od čega je navodno i umro u kućnom pritvoru. Takve su teze iznikle u emigrantskim krugovima a prihvatili su ih i ambiciozniji emigrantski pisci poput Vinka Nikolića i franjevca Benigara. Takve informacije nisu došle od

Aleksa Benigar, Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal, Zagreb: Glas Koncila i Hrvatska franjevačka provincija sv. Cirila i Metoda, 1993. Prvo izdanje objavljeno u Rimu, ZIRAL 1974; Jure Krišto, Katolička crkva u totalitarizmu 1945-1990. Razmtranja o Crkvi u Hrvatskoj pod komunizmom. Zagreb: Nakladni zavod Globus 1997, str. 215-216.

²³ Alexander, The Triple Myth, str. 116-118.

218

zatočenog kardinala. Nitko od stranih posjetitelja Stepinčeve zatvorske ćelije ili kućnog pritvora takve pritužbe od kardinala nije čuo i posvjedočio, niti je kler koji je njegovao Stepinca davao takve izjave. Znalo se da je nabiskup bolestan, ali ne želi učiniti komunistima uslugu i napustiti zemlju. Stepinac je htio kazniti svoje neprijatelje i pomoći neoprijateljima svojih neprijatelja na najbolji mogući način, a to će i postići.

U za Stepinca povoljnim uvjetima hladnog rata i uz pripomoć brojnih antikomunističkih fondova, hrvatski su nacionalisti u emigraciji nastavili s konstrukcijom mita o Stepinčevom mučeništvu. Taj je mit imao političku težinu i važnu ulogu u stvaranju hrvatske državnosti i samostalnosti na račun zajedničke jugoslavenske države. Emigrantski (i bivši ustaški) propagandist Vinko Nikolić je kazao u jednom intervjuu da je propaganda Stepinčevog slučaja dio državotvornog hrvatskog nacionalnog programa, te da afirmacija kardinala Stepinca znači afirmaciju ideje hrvatske države.²⁴ Istodobno su i srpski emigrantski krugovi umnožavali propagandu o Jasenovačkom mitu te u nju uključili odgovarajuće materijale sa suđenja Stepincu 1946. Međutim, ni jedan od dva potencijalno efektivna politička mita nije mogao prodrijeti u Jugoslaviju za vrijeme relativno stabilnog konsolidiranog socijalizma šezdesetih i sedamdesetih sve do Titove smrti 1980. godine.

Ipak, dvije najveće crkve u jugoslavenskoj socijalističkoj federaciji su uspjele, zahvaljujući liberalizaciji sistema kasnih šezdesetih (tada su poslije Drugog vatikanskog sabora znatno popravljani odnosi crkve i države) započeti komunikaciju etničkih mitova od klera prema crkvenim zajednicama, pripremajući tako teren za "uvoz" mitova o Jasenovcu i Stepincu u zemlju. Pravoslavna je crkva započela serijom dobro posjećenih crkvenih proslava, jubileja, komemoracija i hodočašća još 1969. Te se godine slavila 750 obljetnica crkvene autokefalnosti ("Svetosavski kult" ili svetosavlje). Slijedio je niz novih komemoracija i jubileja svake naredne godine sve u nizu do 1989. kad je proslavljena 600 obljetnica Kosovskog boja i 1990. kad je komemorirana 300 obljetnica velike seobe Srba. Slično, komemorirajući velike datume iz etničke i crkvene povijesti, Katolička crkva je 1975. započela veliki jubilej "Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata." Tada je sebe

počela nazivati "Crkvom u Hrva-

24 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration*, p. 565.

219

ta" da bi se prikazala ujediniteljskom nacionalnom snagom.²⁵ Ovi su jubileji pridali krucijalni ritualni karakter prezentacije mitske povijesti vjerničkom mnoštvu. Ritual je važan pratitelj mita, bez rituala mit teško dolazi do svojih "potrošača." Tako je mit apelirao na etničko-nacionalne emocije odnosno identitet stotina tisuća sudionika koji su pohodili ili pratili ove crkvene proslave.

Do 1984. naglasak će biti primarno na starijim etničkim mitovima, dakle na svetosavskoj i kosovskoj mitologiji (mit o Staroj Srbiji) kod Pravoslavne crkve te na mitu "od stoljeća sedmog" kod Katoličke crkve, koja je uspješno provela devetogodišnje veliko slavlje "trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata." Treba naročito istaći da su ove ritualne reinterpretacije povijesti dvaju bliskih etničkih i crkvenih zajednica koje su se kroz povijest izmiješale te povremeno sukobljavale napose na razini elita, iznijele na vidjelo mnoge osjetljive povijesne kontroverze. Na primjer, dok su u očima Srpske pravoslavne crkve hrvatski srednjovjekovni vladari Zvonimir i Branimir negativne osobe, skoro pa izdajnici pravoslavlja (jer su imali šansu prikloniti se Bizantu), hrvatski je katolicizam u ovoj dvojici povijesnih osoba iz hrvatskog "mita o zlatnom dobu" gledao junake i skoro pa svece, jer su povezali Hrvate s Rimskom crkvom i zapadnom Europom. Ili recimo, Velika seoba Srba iz 1690., koja je prema katoličkom jubileju "Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata" prikazana kao nekakva srpska "agresija na Hrvatsku" (da se poslužimo frazom iz nedavnog političkog diskursa), slavi se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi kao veliki posvećeni kult. Da ne spominjemo kontroverze oko Drugog svjetskog rata, jer su baš Jasenovački i Stepinčev mit dokazi konfliktnih vizija i tumačenja povijesti tog nedavnog razdoblja.

Crkveni su vođe počeli javno propovijedati mitove o Jasenovcu i Stepincu u vrijeme oko Titove smrti 1980. godine. Katolička je crkva progovorila apologetski o Stepincu komemorirajući dan njegove smrti u veljači 1979. Srpski su popovi i patrijaršijsko glasilo "Pravoslavlje" bez okolišanja (kao ranije) pokrenuli Jasenovačke teme skupa s kosovskim pitanjem, dakle nekoliko mjeseci poslije Titove smrti. U rujnu 1984. došlo je do spektakularnog "dvoboja crkava" odnosno bitke mitova na tlu dvaju nacionalnih svetišta. Tada

²⁵ Kronologiju ovih proslava i detalje o njima vidi u Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press, 2002.

220

su održane dvije velike crkvene svetkovine: komemoracija Srpske pravoslavne crkve u Jasenovcu i završna proslava devetogodišnjeg jubileja u Mariji Bistrici (takozvani "Nacionalni Euharistijski kongres - NEK '84). Ovi su se spektakli dogodili u razmaku od svega tjedan dana a svaka je crkva slavila svoju mitsku verziju, mada su ove vizije povijesti po njihovim interpretacijama bile u razvidnom konfliktu.²⁶ Od 1984. pa do 1998., a to je period predratne krize, sloma jugoslavenske države i ratova na Balkanu, dvije su etničke crkve vodile rat mitovima, ritualima i simbolima dolijevajući ulje na vatru etničkog konflikta ali i udarajući temelje novim državotvornim mitovima Srbije i Hrvatske, dakle novim državama u kojima će vjerske hijerarhije postati de facto državnim religijama i značajno pojačati svoju društvenu i ekonomsku moć. Mit o Jasenovcu kao noviji mit fuziran je sa starijim etničkim mitovima (antiquity myth), poput mitova stare Srbije te napose s kosovskim mitom o muče-ništvu srpskog naroda pod naletom neprijatelja drugih vjeroispovijesti (mit o vjerskom ratu). Mit o Stepincu je postao "dokazom trinaeststoljetne vjernosti hrvatskog naroda Svetoj rimskoj stolici." Nipošto slučajno, kao ni utakmica emigrantskih propagandista između 1943. pa do pada komunizma (i povratka etničkih nacionalista a među njima i preživjelih bivših fašista), te onaj "dvoboj crkava" iz 1984., ovi su mitovi ojačani i konsolidirani kultovima novih svetaca i blaženika 1998. godine. Te je godine papa Ivan Pavao II posjetio Hrvatsku i 2. listopada proglasio Alojzija kardinala Stepinca blaženikom. Stepinac je kanonski priznat kao

mučenik, "sluga Božji," blaženik, i postao je svetačkim kandidatom. Srpska je Pravoslavna crkva unaprijed (u svibnju) odgovorila kanonizacijom osam novih srpskih svetaca i mučenika od kojih su sedmorica ubile ustaše u Jasenovcu i drugdje u NDH (osmi je bio žrtvom komunističkog terora u poratnom periodu). Službena kanonizacija novih srpskih svetaca obavljena je 2000. godine u sklopu velike proslave milenijskog jubileja kršćanstva, a za to su vrijeme obje nacionalne crkve komemorirale nove mitove kao de facto glavne nacionalne mitove. Time su dva bliska slavenska naroda koji govore sličnim jezicima i imali su zajedničke države te zajedničku povijesnu sudbinu, zakoračili u 21. vijek ne samo sa ojačanim međusobnim barijerama i rekonstruiranim naglašenim etničkim i drugim razlikama (mit sui generis), nego i kao narodi rivali čije je neprijateljstvo "posvećeno" i duboko ukorijenjeno u

26 Isto, napose u devetom poglavlju.

221

sferi mitskog. Drugim riječima, Srbi i Hrvati su u svjetlu ovih mitova "izabrani božanski i mučenički narodi." A svaki od ta dva kolektivna mučenika gleda sebe kao kolektivnog pravednika a onog drugog kao dijaboličnog kolektivnog krvnika. U socijalističkoj eri postojala je "mitska blokada" odnosno "protumit" (countermyth) u onim velikim od države sankcioniranim mitovima

0 antifašizmu, partizanima i bratsvu i jedinstvu. Kad su se ti ujediniteljski i pomiriteljski mitovi raspali, dva su se uzajamno isključiva neprijateljska etnička mita izravno suočila u ozračju mržnje. Ne treba posebno isticati da će se to srpsko-hrvatsko "vječno" neprijateljstvo sada usađeno u nacionalne identitete i nacionalne crkve, negativno odraziti i na susjedne narode poput Bošnjaka, Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, Makedonaca, Albanaca i drugih.

Prema iznesenom, moje su teze da su temeljni nacionalni mitovi Srbije (službeno: Srbija i Crna Gora) i Hrvatske, kao novih nacionalnih država, nastali od starijih, mada prerađenih etničkih mitova, te od novijeg materijala uglavnom iz socijalističke ere. Naravno, ovomu treba dodati i najnovije mitove konstruirane tokom Balkanskih ratova devedestih godina kao što su, recimo, hrvatski "mit o domovinskom ratu i mit o srpskoj agresiji," te srpski "mit o vjerskim ratovima na Balkanu," odnosno, "mit o građanskom ratu u Jugoslaviji." Ovaj se članak najviše bavio mitovima konstruiranim između 1943. i 1998. Ovi su mitovi ili bolje reći mitologije, nastali rekonstrukcijom starijih mitova (mitologija Stare Srbije i hrvatski mit "od stoljeća sedmog") od strane etničkih nacionalističkih pokreta u zemlji i egzilu, među kojima su vrlo važnu ulogu odigrale dvije nacionalne crkve, te njihovim spajanjem sa novijim i najnovijim mitovima (Jasenovac, Stepinac, Domovinski rat, vjerski ratovi i građanski rat, itd.). Mada bi ove sada konsolidirane i utjecajne nacionalne mitove mogli nazvati "državotvornim," to jest mitovima koji su "gradili države", oni, dakako, nisu još postali službeni "državni" mitovi ni u Hrvatskoj ni u Srbiji. Ipak, crkve te mitove kontroliraju i komemoriraju; brojni spomenici, praznici, proslave i publikacije ih dalje jačaju i revitaliziraju, a intelektualne elite ih, uglavnom, prihvaćaju, mada se kontroverze i debate nastavljaju. U Hrvatskoj je "Stepinčev Dan" (popularno: "Stepinčevo") pučki i crkveni blagdan, a Crkva se nada da će postati i državni. Mitski prikaz Stepinca dominantan je program nacionalne povijesti, njegove statue ukrašavaju mnoge trgove, a ulice i škole nose mučenikovo ime. U Srbiji, nacionalna akademija nauka i umjetnosti i posebna institucija "Muzej žrtava genocida" u Beogradu, čuvaju Jasenovački

222

mit i ne razlikuju se bitno u pristupu od Srpske pravoslavne crkve. Jasenovački je mit utjecao i na srpske interpretacije nedavnih ratova na Balkanu (u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovo) tako da Srbijom dominiraju teze o "balkanskim vjerskim ratovima" i konfliktima izazvanim vjerskom mržnjom i protusrpskim aktivnostima katolika i muslimana. Međutim, uzevši u obzir narasli utjecaj nacionalnih crkava poslije propasti socijalizma čini se realnim očekivati da ovi mitovi izađu iz crkveno-pučke privatne sfere i kako su već odavno dobrobrano zašli u javnu sferu postanu službeni nacionalno-državni mitovi. Teško je očekivati da će objektivni znanstveno-

istraživački rad ovaj proces konsolidacije mitova zaustaviti. Naime, mitovi uopće, kako je nedavno istakao George Schopflin, "blokiraju racionalni znanstveni pristup."²⁷ U konkretnom slučaju, mitovi su ojačani njihovim crkveno-religijskim dimenzijama tako da će posao objektivne znanstvene revalorizacije ovakvih fenomena biti vrlo težak, a rezultati čak i u najoptimističnijem scenariju, uvijek ostati limitirani. Drugim riječima, potpuna "demistifikacija" i de-mitologizacija nikad se neće postići, čak i kada bi povjesničari otkrili najjače moguće dokaze, jer su ovi mitovi suviše duboko ukorijenjeni u etničko-nacionalnim popularnim kulturama. Doduše, slabljenje utjecaja crkve i religije vjerojatno će slabiti i snagu ovih mitova, ali sudeći po trendovima u svijetu uopće, a napose u bivšim socijalističkim zemljama, doba snažnog religijskog utjecaja može dugo potrajati.

²⁷ George Schopflin "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths" in Geoffrey Hosking and George Schopflin, eds., *Myths and Nationhood*. London: Hurst, 1997, p.26.